

Таким чином, дослідження доводить практичну значимість програми корекційно-розвивальної роботи з підлітками у взаємодії з однолітками.

Результати нашого досвіду роботи лягли в основу розробки практичних рекомендацій для вчителів і батьків підлітків.

Список використаних джерел та літератури:

1. Натанзон Э. Ш. Трудный школьник и педагогический коллектив / Э. Ш. Натанзон // Пособие для учителя. М.: Просвещение, 1984.

2. Корекційна тренінгова програма «Самовдосконалення» для подолання агресивних проявів серед підлітків / О. О. Мізерна // Практична психологія та соціальна робота, № 4. К.: Науковий світ, 2003.

3. Петровський А. В. Личность. Деятельность. Коллектив. / А. В. Петровський. М.: Просвещение, 1982.

4. Райгородский Д. Я. Психология личности. Хрестоматия / Д. Я. Райгородский. Т. 2. Самара: Издательский Дом Бахрах. М, 2002.

Л. М. Джигун,

кандидат педагогічних наук, доцент

Р. Л. Дорожкіна,

магістрантка

(м. Хмельницький)

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ БАТЬКІВ ТА ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

Протягом усього життєвого шляху особистості сім'я є тим найближчим мікросоціальним оточенням, яке опосередковує і визначає своєрідність її життєдіяльності, тому сім'я виступає провідним мікрофактором соціалізації особистості. Основні соціалізуючі функції сім'ї перш за все полягають у забезпеченні фізичного та емоційного розвитку індивіда; формуванні статевої ідентифікації дитини; її розумовому розвитку та розвитку здібностей і потенційних можливостей; забезпеченні дитині почуття захищеності;

формуванні ціннісних орієнтацій особистості; оволодінні дитиною основними соціальними нормами.

Загальні питання сімейного виховання особистості підлітка знайшли відображення у працях багатьох класиків психологічної науки: Берн, Божович, О.Дорошенко, Каган, Литвинюк, Мудрик, Шепель. Питанням розвитку школярів підліткового віку займалися Братусь, Грищенко, Костюк, Максименко, Семиченко, Скрипченко.

На увагу заслуговує теорія життєвого і сімейного сценарію, розроблена американським ученим і психологом Берном [1] та його колегами, зокрема, Стайнером у середині 60-х років. На його думку, план життя створюється у дитинстві, підкріплюється батьками, підтверджується розвитком подій і остаточно складається при виборі життєвого шляху.

Вивчення життєвого циклу сім'ї дає змогу показати сукупність сімей у місті, регіоні чи країні в усьому різноманітті життєвих проявів та відхилень від магістральних напрямків сімейної динаміки, характеристика яких утворює своєрідний зв'язок між мікро- і макроаналізом сім'ї, підкреслюючи відносність розрізнення цих рівнів аналізу [4].

Гребенніков та Ковінько [3] підкреслюють, що уявлення молоді про рольову поведінку в шлюбі залежить від батьківської сім'ї, розуміння своїх майбутніх ролей і функцій, від здатності партнерів розуміти переживання один одного, ідентифікувати себе з іншим, що доволі важливо на початкових етапах розвитку.

Середовище, що оточує людську особистість, можна умовно поділити на природне (географічне), соціальне і домашнє, кожне з яких відіграє певну роль у розвитку людини. У середовищі людина соціалізується. Соціалізація – процес двобічний: з одного боку, індивід засвоює соціальний досвід, цінності, норми, установки, властиві суспільству й соціальним групам, до яких він належить, а з іншого – активно залучається до системи соціальних зв'язків і набуває соціального досвіду. Соціалізація залежить від багатьох чинників, які можна звести до трьох груп:

- макрочинники (суспільство, держава, планета, світ і космос);
- мезочинники (етнокультурні умови і тип поселення, в яких живе і розвивається людина);
- мікрочинники (сім'я, дитячий садок, школа, позашкільні виховні установи, релігійні організації, товариства однолітків, ЗМІ та інші інститути виховання) [5, с. 55-56].

Дослідження підтверджують, що сімейне виховання здійснюється на основі єдиного комплексу умов. Кожен компонент із виділених нами соціально-педагогічних умов у випадку його комплексної та послідовної реалізації здатен забезпечити ефективне вдосконалення сімейного виховання і, навпаки, виділення з цього комплексу окремих умов та їх ізольоване вивчення і врахування може призвести до хибних висновків та наслідків у виховній роботі.

Перш ніж перейти до вибору комплексу педагогічних умов, з'ясуємо, що вибір комплексу педагогічних умов – процес аналітичний, складний і тривалий. В нашій роботі під комплексом педагогічних умов ми розуміємо сукупність необхідних і достатніх умов єдності мотиваційної, змістової і процесуальної сторін вдосконалення сімейного виховання і розвитку особистості підлітка.

Важливим фактором для подальшого вивчення проблеми взаємодії батьків і дітей підліткового віку є також аналіз моделей виховного впливу. Зазначимо, що основна проблема батьків складається в невмінні забезпечити емоційно рівні, взаємоприйнятні, гнучкі і безпосередні відносини внаслідок несприятливих змін їхньої особистості, головним чином низького ступеня самоприйняття і тісно зв'язаного з цим почуття взаємної недовіри. У ряді випадків недовіра обумовлена гіперсоціалізованими і параноїдальними рисами особистості батьків, коли вони надходять надто формально і принципово, не враховують вимоги моменту, занадто нетерпимі до помилок один одного.

Внаслідок своїх розбіжностей і особистісних особливостей батьки також не можуть вчасно й узгоджено адаптуватися до дитини, що вимагає індивідуального, емоційно щадного, терплячого довірчого відношення. У результаті в дитини виникають емоційні порушення, що створюють певні перешкоди для наступної адаптації у відносинах з батьками, що реагують на це афективним і суперечливим чином, ще більш не погоджуючись у думці один з одним. Так виникає патологічне коло порушених сімейних відносин.

Довгостроково існуючі і нерозв'язні проблеми взаємин батьків і дітей призводять до емоційного напруження і наростаючого почуття занепокоєння з обох боків. Подібний дисонанс говорить про проблеми сімейних відносин і емоційний дискомфорт підлітка в родині, що потребує уважного розгляду і психолого-педагогічного впливу на родину в цілому.

Отже, розглянуті негативні моделі відносин у родинах з дітьми підліткового віку можуть бути згруповані в такий спосіб:

- модель при якій побудова відносин у шлюбі по типу невротично мотивованого взаємодоповнення рис характеру батьків;
- модель родини, де існує інверсія подружніх і батьківських ролей;
- тривожно-депривована модель стосунків в сім'ї;
- модель взаємостосунків у сім'ї де присутня підвищена емоційна збудливість і непродуктивне напруження в процесі спілкування;
- модель взаємодії, де присутнє використання одного з членів родини в ролі «цапа відбувайла».
- модель взаємодії батьків і підлітків, де присутнє нерозуміння батьками своєрідності особистісного розвитку та кризового періоду дитини підліткового віку;
- модель поведінки з особливою негнучкістю у відносинах з дітьми;
- модель нерівномірного виховання в різні роки життя дітей (ефекти батьківської депривації в перші роки і гіперопіка і надмірний контроль у наступному).

Варто також відмітити конструктивні моделі взаємодії батьків і дітей підліткового віку, до яких відносимо:

1. модель демократичної взаємодії, у якій присутні такі компоненти як: високий рівень вербального спілкування, включеність підлітка в обговорення сімейних проблем, прагнення до зниження суб'єктивності у поглядах батьків тощо.
2. модель сімейної взаємодії з об'єктивними батьківськими вимогами. Для даної моделі взаємодії характерними є: прагнення батьків до розвитку зрілості у дітей, міжособистісне спілкування на рівних, заохочення самостійності дітей
3. модель сім'ї з емоційною підтримкою. Характерними рисами даної моделі є: можливість висловлення почуттів та емоцій всіх членів родини, здатність до переконання в правильності своєї точки зору, і з тим же здатність іти на компроміс, тощо
4. модель сім'ї з гнучкою батьківською позицією, що змінюється відповідно до віку і потреб дитини.

У нашому дослідженні, ми проаналізували ефективність батьківського впливу на дітей старшого підліткового віку, з'ясували

які стилі виховного впливу зустрічаються найчастіше та вивчили особливості сприйняття дітьми власних батьків.

Якнайповнішу і диференційовану картину дитячо-батьківських відносин дозволяє з'ясувати методика «дитячо-батьківські стосунки підлітків» (ДРОП). Вона включає 19 шкал, об'єднаних в наступні групи:

1. Блок шкал, що описує особливості емоційних відносин батька і підлітка: схвалення (демонстрація батьком любові і уваги); емпатія (розуміння батьком відчуттів і станів дитини); емоційна дистанція (якість емоційного зв'язку між батьком чи матір'ю і підлітком).

2. Блок шкал, що описує особливості спілкування і взаємодії: співпраця (сумісне і рівноправне виконання завдань); ухвалення рішень (особливості ухвалення рішень в діаді); конфліктність (інтенсивність конфліктів, переможець в конфлікті); заохочення автономності (передача відповідальності підлітку).

3. Блок контролю: вимогливість (кількість і якість декларованих вимог); моніторинг (обізнаність батька про справи і інтереси підлітка); контроль (особливості системи контролю з боку батька); авторитарність (повнота і незаперечність влади батька); особливості надання заохочень і покарань (якість і кількість оцінних дій, що надаються).

4. Блок суперечності/несуперечності відносин: непослідовність (мінливість і непостійність виховних прийомів батька); невпевненість (сумнів батька у вірності його виховних зусиль).

5. Додаткові шкали: задоволення потреб (якість задоволення матеріальних потреб дитини, потреб в увазі, в інформації); неадекватність образу дитини (спотворення образу дитини); стосунки з чоловіком/дружиною (якість відносин з другим батьком підлітка); загальна задоволеність відносинами (загальна оцінка підлітком якості відносин з батьком/матір'ю); шкала ціннісних орієнтації (ця шкала містить відкриті питання, які допомагають підлітку описати ті позитивні і негативні цінності, які роблять вплив на стосунки з батьком/матір'ю).

Отже, за допомогою даної методики, нами було отримано результати, окремо показники для матерів, окремо для батьків. Згідно даних, що ми отримали, можемо зробити висновок, що: в 57% опитаних нами респондентів, показники за всіма шкалами знаходяться

в межах норми; в 19% респондентів, результати знаходяться в крайніх межах норми, або не відповідають за кількома показниками; в 24% респондентів, зафіксовано значно завищені або занижені показники, тобто це і є група сімей, що потребують корекційного впливу.

Наступною методикою, що була нами використана в ході нашого дослідження є методика PARI (Parental Attitude Research Instrument) призначена для вивчення відношення батьків (перш за все, матерів) до різних сторін сімейного життя (сімейної ролі). Автори – американські психологи Шефер і Белл. [2] У методиці виділені 23 аспекти-ознаки, що стосуються різних сторін відношення батьків до дитини і життя в сім'ї. З них 8 ознак описують відношення до сімейної ролі і 15 торкаються батьківсько-дитячих відносин. Ці 15 ознак діляться на наступні 3 групи:

- 1 – оптимальний емоційний контакт,
- 2 – зайва емоційна дистанція з дитиною,
- 3 – зайва концентрація на дитині.

Опитувальник «Поведінка батьків і відношення підлітків до них» (ADOR – скорочено підлітки про батьків) вивчає установки, поведінку і методи виховання батьків так, як бачать їх діти в підлітковому віці.

Ця методика базується на положенні про те, що виховну дію батьків (так, як це описують діти) можна охарактеризувати за допомогою трьох змінних чинників: прийняття – емоційне відкидання, психологічний контроль – психологічна автономія, прихований контроль – відкритий контроль. При цьому прийняття тут має на увазі безумовно позитивне відношення до дитини, незалежно від початкових очікувань батьків.

Таким чином, провівши дану методику, нами було зафіксовано наступні результати:

- У ставленні до мами спостерігається:
  - Позитивний інтерес – 14% респондентів;
  - Директивність – 11% респондентів;
  - Ворожість – 5% респондентів;
  - Автономність – 8% респондентів;
  - Непоследовність – 15% респондентів;
- У ставленні до батька спостерігається:
  - Позитивний інтерес – 15% респондентів;
  - Директивність – 10% респондентів;
  - Ворожість – 5% респондентів;

Автономність – 7% респондентів;

Непоследовність – 10% респондентів;

Аналіз теоретичних джерел та отримані результати у ході нашого дослідження, дають нам підстави стверджувати, що особливості порушення у взаємостосунках «батьки – дитина» пов'язані головним чином з неефективними способами спілкування і поведінки батьків у взаємодії з дітьми підліткового віку.

Причини неефективного батьківського відношення в сім'ях наступні:

- ригідні стереотипи виховання;
- педагогічна і психологічна некомпетентність батьків у виборі засобів, методів і постановки цілей виховання;
- нечітке розуміння понять авторитетності і авторитарності у вихованні дітей;
- нерозвинена здібність до поведінки рефлексії;
- особисті проблеми і особливості батька, що вносяться в спілкування з дитиною.

Результати нашої дослідно-експериментальної роботи свідчать, що для вдосконалення сімейного виховання особистості підлітка необхідна реалізація таких соціально-психологічних умов:

– ведення безперервної діагностики батьківської сім'ї, процесу сімейного виховання як бази для його безперервної та динамічної корекції;

– розробка і впровадження програм прогнозування розвитку сім'ї та сімейного виховання;

– забезпечення соціально-психологічної взаємодії всіх соціальних інститутів, які орієнтовані на допомогу сім'ї та захист материнства;

– підготовка кваліфікованих спеціалістів і створення розгалуженої системи соціальних служб, які б надавали допомогу та консультації з питань виховання, оздоровлення і захисту прав дитини.

Реалізація цих умов може ефективно здійснитися лише за допомогою різноманітних державних інститутів виховання, умовою успішної діяльності яких, у свою чергу, є координація та інтеграція спільних зусиль в організації допомоги та підтримки сім'ї.

Список використаних джерел та літератури:

1. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры /Э. Берн. М.: Центр общечеловеч. ценностей, 1996.

2. Головей Л. А. Практикум по возрастной психологии / Л.А. Головей, В.В. Рибалко. СПб.: Речь, 2002.

3. Гребенников И.В. Основы семейной жизни: Учеб. пособие для студ. пед. ин-тов / И.В. Гребенников. М.: Просвещение, 1991.

4. Данилов М.А. Системно-структурные исследования педагогических явлений и процессов / М.А. Данилов, В.И. Малинин // Советская педагогика. №1. 1971.

5. Фицула М.М. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти / М.М. Фицула. К.: Вид. центр "Академія", 2000.

А. Ю. Задорожна,

магістрантка

Н. П. Берегова,

кандидат психологічних наук

(м. Хмельницький)

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ СХИЛЬНИХ ДО ПРАВОПОРУШЕНЬ

На сьогодні проблема злочинності серед неповнолітніх є однією з найбільш актуальних у зв'язку з негативними соціальними наслідками та поширеністю цього явища. Серйозну занепокоєність викликають якісні показники: зниження віку неповнолітніх правопорушників, зростання жорстокості, зухвалості при скоєнні проступків та злочинів, поява в структурі злочинності неповнолітніх таких, як вбивства та розбійні напади. Проблема протиправної поведінки неповнолітніх протягом останніх років досить інтенсивно досліджувалась як українськими вченими, так і вченими близького і далекого зарубіжжя.

Вивченням та дослідженням мотивації протиправної поведінки неповнолітніх займалися (С. А. Белічева, В. І. Ветров, А. П. Закалюк, А. Й. Міллер, А. П. Тузов, І. К. Туркевич та ін.). А. П. Зелінський, В. М. Оржеховська, В. М. Кудрявцев, М. Д. Шаргородський та ін. досліджували негативні впливи мікросередовища на формування злочинної поведінки неповнолітніх. Г. А. Аванесов, Ю. Д. Блувштейн, А. А. Герцензон, О. М. Джу́жа, А. Є. Жалінський, П. П. Михайленко, Т.